

ДЕРМАНСЬКИЙ МОНАСТИР: СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

Наталія ГОЛОВАТА

Навряд чи буде перебільшенням сказати, що в історії України кінця XVI — першої половини XVII століття Дерманський Святотроїцький монастир відіграв дуже помітну роль. Майже всі ключові події культурного та релігійного життя цього періоду так чи інакше торкалися цього монастиря. Пов'язаний з родиною Острозьких, у долі якої віддзеркалювались усі протиріччя, труднощі, починання і трагедії цієї епохи, Дерманський монастир бачив у своїх стінах Івана Федорова і Ісакія Борисковича, Іова Княгиницького і Дем'яна Наливайка, Мелетія Смотрицького та багатьох-багатьох інших визначних діячів.

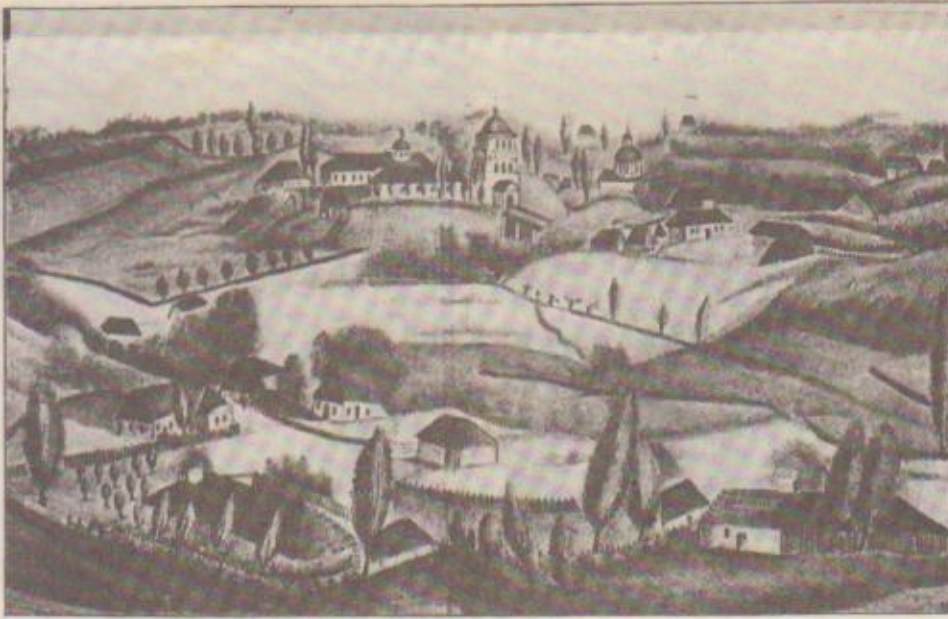
Дермань називали перлиною волинських сіл. Саме тут 1453 р. князем Василем Федоровичем Острозьким була збудована церква Святої Трійці, яка пізніше дала назву монастирю. На початок XVI ст. він був уже добре забезпечений: князі Острозькі подарували монастиреві села Дермань, Кунін, Коршів та Глинське, а зем'янин Семен Олізарович 1512 р., «сходячи з цього світу», заповів Троїцькій церкві та Дерманському монастиреві село Білашів. Отож на ті часи обитель стала однією з найбагатших в Україні. Фундатори монастиря Острозькі стали його патронами: їм належало право опікуватись ним та призначати ігуменів. Право патронату переходило від одного представника цієї родини до іншого й через Костянтина Івановича — гетьмана Великого Князівства Литовського — перейшло до його старшого сина Іллі, потім — до Ілльвої вдови Беати Костелецької і нарешті опинилося у її єдиної доньки Галшки. У разі її заміжжя родині Острозьких загрожувала втрата величезних маєтностей. Хоча Галшка вже двічі брала шлюб, з 1574 р. вона перебувала під опікою свого дядька — князя Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького. Саме він після її смерті 1582 р. і успадкував усе родинне майно.

Таким чином Дерманський монастир опинився під патронатом найвідомішого представника родини Острозьких, з ім'ям якого був пов'язаний період найбільшого культурного піднесення в історії цієї

обителі. Уже з 1575 р. князь К. Острозький заявляє про свої дідичні права на монастир, призначивши «справцею», тобто управителем, славнозвісного друкаря Івана Федорова. Вперше ім'я Федорова у зв'язку з Дерманським монастирем згадується в березні 1575 р. у справі про вигнання попереднього управителя обителі Михайла Джуси, який отримав цю посаду 1571 р. від королівського урядовця, що в той час ревізував острозькі маєтності короля Жигмунта Августа. Король затвердив Джусу на посаді й зобов'язав князя Острозького «пкідуватись, як і предки його, про монастир Дерманський».

Через чотири роки Острозький приїхав до монастиря з озброєними слугами й вигнав Михайла Джусу, продемонструвавши таким чином, що він не збирається миритись з порушенням своїх патронських прав. Іван Федоров як управитель (у документах його називають ще «строїтелем» або «державцею») монастиря був втягнутий у земельні суперечки між селянами Куніна, яке належало Дерманському монастирю, і Спасова — власності гетьмана Ходкевича, а потім його вдови. Документи свідчать, що він намагався помирити обидві сторони, сприяв поверненню власникам награбованих у них речей. Традиційно вважалось, що управителем монастиря Федоров був до осені 1576 р., коли переїхав до Острога. Відомий український дослідник І. З. Мицько виявив документи, які дають підставу вважати, що на цій посаді першодрукар залишався ще й у 1580 р. Очевидно, його перебування в Дермані не було випадковим. Саме тут спочатку планувалось відкрити друкарню, а монастирські прибутки були здатні оплатити нелегку друкарську працю. Проте під час перебування Федорова в Дермані друкарню тут так і не було відкрито.

За князя Костянтина Костянтиновича Дерманський монастир перетворюється на значний культурний центр, згуртувавши навколо себе найосвіченіших людей свого часу. Зміцнюються його зв'язки з усім православним світом. Як правило, це пов'язують з бажанням Острозького оточити себе відданими людьми й зміцнити залежні від нього церковні центри в пе-

Дерманський монастир. Картина XIX ст.

редень унії. Відомо, що після Федорова дерманськими архимандритами були двоє сербів. Ім'я одного з них лишається невідомим, але другий — Генадій — постать досить відома в православному світі. Деякий час він жив на Афоні, потім його ім'я зустрічається серед ченців Унівського монастиря на Львівщині. 1590 р. Генадій приїздить на Волинь, де в 1591—1601 рр. очолює Дерманський монастир. Саме в цей період тут перекладається з грецької мови популярний у середні віки збірник афоризмів «Пчела». 1595 р. він бере участь у Львівському соборі православного духовенства, на якому було підтримано рішення вищих ієрархів про унію з католицькою церквою. А через рік Генадія знаходимо серед учасників антиуніатського собору 1596 р. Є також свідчення про двох архимандритів грецького походження: Варлама та Григорія.

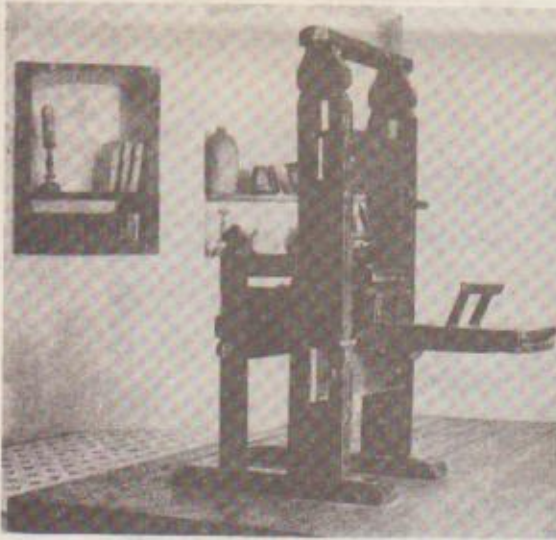
1602 р. князь К. Острозький проводить у монастирі реформу. Посилаючись на свої повноваження «сторожа віри святої східної» та «оборонця Церкви» (ще у 1596 р. він був призначений александрійським патріархом Мелетієм Пігасом головним представником патріаршої влади) та аргументуючи свої дії тим, що «Церква свята пильно потребує життя святобливого та знання Святого Письма», К. Острозький впроваджує у монастирі статут св. Василя Великого. Монастир перетворюється у спільножиттєвий. Якщо раніше траплялось, що ченці мали власне майно, яке могли заповідати своїм родичам, то тепер статутом передбачалось, «аби жоден з них жодної маєтності своєї особистої не мав... і навіть волі власної не повинен мати».

Статут, складений ще на початку існу-

вання чернецтва, базувався на ідеалах аскетизму в їх первісно чистому, безкомпромісному вигляді й повинен був суттєво підвищити рівень духовного життя в монастирі: «Не стяжайте золота, ні срібла, ні міді... і хай буде у віруючих серце та душа єдина». Передбачалось, що ігуменом обиратиметься один з монастирської братії, хто був би найбільшим прикладом всіляких цнот, а у ченці мали прийматись люди, які не лише «хотіли б під той порядок підлягти», але були б здібними до «науки письма словенського, грецького та латинського».

1602 р. дерманським ігуменом призначається Ісакій Борискович (Святогорець), українець за походженням, що сім років перебував біля александрійських патріархів Мелетія Пігаса та Кирила Лукаріса. Підключившись до реорганізації Дерманського монастиря, І. Борискович запрошує сюди відомих політичних та культурних діячів, серед них і відомого антиуніата Іова Книгиницького, викладача Острозької академії. У цьому ж році до Дерманя переноситься друкарня, яка починає працювати 12 квітня 1603 р. Очолит її Дем'ян Наливайко, брат ватажка козацько-селянського повстання 1594—96 рр. Северина Наливайка. Першим виданням став «Лямент дому княжат Острозьких над зышлым с того съвета ясно освещеным княжатем Александром Константиновичем Острозским, воеводою вольанским». Книга, очевидно, вийшла до похорону князя Олександра, призначеного на 23 лютого 1604 р.

У дерманській друкарні були видані також «Октоїх» та «Лист Мелетія...»

Друкарський верстат XVI ст.

у перекладі Іова Борецького. Активну участь у літературній роботі брав ієромонах Кипріян, випускник Венеціанського і Падуанського університетів. Найімовірніше, саме він переклав збірник «Пчела» (1599), «Синтагматикон» (1603) і редагував «Бесіди» Іоана Златоуста з «Євангелія від Іоана». Приблизно в цей же час у Дермані перебував Антоній Грекович, виходець з грецької сім'ї з міста Рогатина. У 1598 р. він прийняв постриг в Дерманському монастирі. Очевидно, він також брав участь у діяльності дерманського наукового гуртка, оскільки був відомий як людина дуже освічена. З 1605 р. Грекович переходить в унію і призначається намісником уніатського митрополита в Києві, де його було вбито під час антиуніатського козацького виступу 1618 р.

Після 1605 р. з Дерманського монастиря від'їхали І. Борискович, Кипріян, А. Грекович, Д. Наливайко, але він все ще забив до себе багатьох відомих діячів того часу. У лютому 1608 р., майже перед самою смертю, К. Острозький передає монастир у довічне управління І. Балабану — уніатському ігумену та екзарху константинопольського патріарха. Але висуває попередню умову: Балабан має закінчити будівництво монастирських мурів та сприятиме оздобленню церков.

Після смерті Костянтина Острозького в житті Дерманського монастиря настають зміни. Відтепер він опиняється під патронатом людей, які більше не опікувались православ'ям. Щоправда, Януш Костянтинович Острозький на прохання І. Балабана захищає майнові права монастиря й забороняє своїм урядникам примушувати селян до сторонніх робіт. Найпізніший виявлений документ про перебування І. Балабана на посаді дерманського

Пам'ятник Івану Федорову у Львові.

архимандрита датований квітнем 1616 р. Це був лист Януша Острозького, яким отцю Балабану дозволялось збирати бджільну десятину з дерманських підданих.

Останнім православним архимандритом Дерманського монастиря став Іезекіїл Курцевич, волинський дворянин за походженням. Відомо, що він навчався в Падуанському університеті та жив на Афоні. 1619 р. Курцевич з'являється в запорізькому Трахтемирівському монастирі, а через два роки за підтримки козаків обирається володимирським єпископом, що викликало невдоволення як з боку нового патрона Олександра Заславського, так і з боку короля. Влітку 1625 р. І. Курцевич разом з великою групою дерманців емігрує в Росію, і посада архимандрита залишається вакантною.

Новий, уніатський, період в історії Дерманського монастиря пов'язаний з ім'ям відомого письменника-полеміста Мелетія Смотрицького. Ще за життя Смотрицького звинувачували в тому, що унію він прийняв не стільки із щирих переконань, скільки з користі. Але навряд чи таке категоричне твердження може бути застосоване до цієї людини. Автор полум'яного «Треноса», книги, з якою православні заповідали себе поховати, людина європейської освіченості, М. Смотрицький все життя щиро шукав істину. Таємні візити Смотрицького у Святотроїцький уніатський монастир у Вільні мали місце ще у 1616—17 рр. Сам він пояснював їх розмовами з уніатами про єдність Церкви, які до того велись з відома старших. 1620 р., коли відбувалося висвячення православної ієрархії патріархом

Феофаном, він був призначений полоцьким архієпископом. Але невдовзі Феофана було запідозрено у шпигунстві, а проти висвячених ним ієрархів розпочато переслідування. Починаючи з лютого 1621 р. Сигізмунд III видає ряд наказів, скерованих проти них всіх і особливо — проти Смотрицького та Борецького.

Інша проблема, яка постала перед нововисвяченим архієпископом — це спротив уніатського архієпископа Йосафата Кунцевича з Полоцька, який розглядав присутність Мелетія як вторгнення у справи власної єпархії. Вбивство Кунцевича у Вітебську в 1623 р. викликало нові переслідування з боку королівської влади й до того ж глибоко вразило Смотрицького. 1624 р. він від'їздить до Києва, а звідти на — Схід. У його душі знову почалися релігійні вагання. Саме в цей час він пише листа до Я. Заславського з проханням протекції у його сина Олександра, власника Дерманя. За порадою уніатського митрополита Веніаміна Рутського Заславські вирішили задовольнити прохання Смотрицького, поставивши перед ним умову перейти в унію. Таким чином, з червня 1627 р. М. Смотрицький очолив Дерманський монастир і перейшов в унію, обумовивши однак, що деякий час це має лишатися таємницею. Офіційне затвердження Смотрицького на дерманську архимандрію уніатським митрополитом Рутським відбулось лише через два роки, коли його перехід в унію став цілком очевидним.

Взагалі ж з Дерманським монастирем доля звела Смотрицького десятима роками раніше, коли він, ще не взявши на себе чернечі обітниці й шойно написавши «Тренос», представив монастирській капітулі свою нову роботу «Палінодію». Твір носив на собі відбиток тогочасних вагань та роздумів автора, і православні не наважилися затвердити його до друку. Цікаво, однак, що в Дермані Смотрицький сподівався знайти розуміння тоді й попри позірну невдачу повернувся сюди знов. Інформація про його перехід в унію швидко поширилась серед ченців і викликала незадоволення. Коли їх, здавалось б, вдалось переконати, що це лише плітки, збунтувалися селяни дерманських маєтків. У листі князя Олександра Заславського до

дерманських підданих від 20 січня 1628 р. перераховуються провини виключно релігійного змісту: селяни не визнавали поставлених Смотрицьким священників, відмовлялися від їх обрядових послуг. Очевидно, ки. Заславський сприйняв це не стільки як образу уніатській церкві чи новому архимандриту, а як собі особисто, оскільки саме він призначив Смотрицького на цю посаду. Навряд щось інше могло викликати таку лють у католика: «Навчу я вас, хлопи, як бунтуватись проти господньої волі... Злодії! Чи вам обирати собі духовних? Ось коли дам кількох з вас повісити, тоді зрозумієте, як бунтувати». Через два роки вже Домінік Заславський знову був змушений видати універсал, в якому громив бунтівників. Але лише повісивши кількох селян, він примусив дерманців визнати М. Смотрицького.

Після цих подій Дерманський монастир на довгі часи став уніатським. Тут Смотрицький провів останні роки життя, написавши ряд творів апологетико-полемічного змісту, скерованих на захист унії. Помер М. Смотрицький у Дермані 27 грудня 1633 р. у сані єпископа Ієрополітанського, який він отримав від папи Урбана VII після переходу в унію. Після смерті Смотрицького історія Дерманського монастиря більше не нагадує про активне інтелектуальне життя, яке вирувало тут на початку XVII ст. У Дермані все ще зберігалась школа, але учбовим процесом керувала «вчена світська людина». Відомо, що монастир мав чималу бібліотеку, переважно світського змісту. За деякими відомостями, більшу частину бібліотеки перед смертю нібито спалив М. Смотрицький. Залишки її разом з монастирськими документами були неодноразово пограбовані під час татарських наїздів на Волинь. Тож на початку XVIII ст. ті, хто описував дерманський архів, скаржились, що не можуть знайти жодного монастирського видання, і лише в кількох парафіях зберігся «Октоїх».

Зі смертю Смотрицького закінчився період найбільшого культурного піднесення в історії Дерманського монастиря. Але, можливо, нинішнє відродження обителі, про яке дедалі голосніше говорять на Волині, принесе їй новий розквіт.

